

Ewa Czemieskowska-Koruba

AGRESJA I PRZEMOC W SZKOLE

czyli co powinniśmy wiedzieć,
by skutecznie działać

Ewa Czemirowska-Koruba

AGRESJA I PRZEMOC W SZKOLE

**czyli co powinniśmy wiedzieć,
by skutecznie działać**

Ośrodek Rozwoju Edukacji
Warszawa 2014

Redakcja merytoryczna

Anna Borkowska

Redakcja językowa i korekta

Elżbieta Gorazińska

Projekt graficzny, redakcja techniczna i skład

Barbara Jechalska

Wykorzystano motyw graficzny Studia Kreatywnego Małgorzaty Barskiej

Projekt okładki

Aneta Witecka

Zdjęcie na okładce: © Halfpoint/Fotolia.com

© Copyright by Ośrodek Rozwoju Edukacji

Warszawa 2014

Wydanie I

ISBN 978-83-62360-97-0

Ośrodek Rozwoju Edukacji

00-478 Warszawa

Aleje Ujazdowskie 28

www.ore.edu.pl

Publikacja opracowana na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej, sfinansowana z rezerwy celowej w ramach rządowego programu na lata 2014–2016 „Bezpieczna i przyjazna szkoła”.

Spis treści

Wprowadzenie	5
I. Agresja i przemoc – jak rozumieć te zjawiska?	6
1. Agresja a przemoc	6
2. Formy agresji i przemocy szkolnej	8
3. Ofiary, sprawcy i świadkowie przemocy – kim są i jak ich rozpoznać?	9
3.1. Ofiary przemocy szkolnej	9
3.2. Sprawcy przemocy.....	11
3.3. Świadkowie przemocy.....	12
4. Konsekwencje przemocy	14
II. Szkolny system przeciwdziałania przemocy	17
1. Przyczyny zachowań agresywnych – ujęcia teoretyczne.....	17
2. Działania profilaktyczne.....	18
2.1. Tworzenie odpowiedniego klimatu szkoły	18
2.2. Diagnoza sytuacji szkolnej	19
2.3. Działania integrujące zespoły klasowe	20
2.4. Działania edukacyjno-integrujące dla całej społeczności szkolnej lub lokalnej	21
2.5. Edukacja profilaktyczna dotycząca zjawisk agresji i przemocy	22
2.6. Formalne podstawy działań systemowych.....	24
2.6.1. System norm i zasad w szkole i klasie	24
2.6.2. System konsekwencji i nagród.....	25
2.6.3. Procedury i zasady postępowania w przypadkach agresji i przemocy	28
3. Działania interwencyjne	29
3.1. Reakcja doraźna na zachowania agresywne	29
3.1.1. Jak reagować doraźnie?	29
3.1.2. Schemat postępowania w reakcji doraźnej	31
3.1.3. Kiedy wystarczy reakcja doraźna?	31
3.2. Postępowanie długofalowe	32
3.2.1. Kolejność prowadzenia działań.....	33
3.2.2. Postępowanie wobec ofiar, sprawców i świadków	34
3.2.3. Mediacja jako szczególny rodzaj działania długofalowego.....	40
Zakończenie	42
Bibliografia	43

Wprowadzenie

W ostatnich latach niemal we wszystkich szkołach prowadzi się mniej lub bardziej intensywne działania zmierzające do zapobiegania agresji i przemocy, jednocześnie jednak wielu pedagogów odczuwa frustrację z powodu niskiej skuteczności tych działań. Nasuwa się pytanie: dlaczego tak trudno efektywnie reagować na przejawy agresywnych postaw dzieci i młodzieży?

Wśród czynników, które mogą mieć wpływ na niską skuteczność zapobiegania agresji i przemocy, wymienia się:

- Niedostateczną wiedzę na temat zjawisk agresji i przemocy – trudności w ich różnicowaniu i diagnozowaniu oraz brak uzgodnionego rozumienia problemu.
- Niewystarczający poziom praktycznych umiejętności wychowawczych nauczycieli.
- Podejmowanie działań raczej akcyjnych i doraźnych niż długofalowych.
- Brak reakcji na zachowania agresywne, tolerowanie zachowań z pozoru niegroźnych, np. przezywania, wyśmiewania, które w związku z tym mają tendencję do eskalacji.
- Brak konsekwencji w działaniach podejmowanych przez grono nauczycielskie.
- Brak działania zespołowego, współpracy i wymiany informacji.
- Przeszczenie roli działań restrykcyjnych, prawnych czy monitorujących, przy jednoczesnym nieuwzględnianiu działań wychowawczych i profilaktycznych.

Skuteczne działania powinny zatem uwzględniać pracę we wszystkich wymienionych obszarach. Celem tej publikacji jest zaprezentowanie sposobu tworzenia szkolnego systemu przeciwdziałania agresji i przemocy, na który składają się zarówno działania profilaktyczne, jak i interwencyjne.

W części pierwszej zostały przedstawione podstawowe informacje dotyczące natury zjawisk agresji i przemocy oraz psychologiczna charakterystyka ról przyjmowanych przez uczniów w procesie przemocy – sprawcy, ofiary i świadka.

Część druga zawiera propozycje systemowych działań możliwych do podjęcia w szkole oraz wskazówki dotyczące sposobów postępowania wobec uczniów: sprawców, ofiar, świadków agresji i przemocy oraz rodziców.

I. Agresja i przemoc – jak rozumieć te zjawiska?

1. Agresja a przemoc

Wiedza na temat agresji i przemocy jest dość specyficzna, odległa od potocznych wyobrażeń, dlatego wiele osób ma trudności z rozumieniem i odróżnianiem od siebie obu tych zjawisk, w konsekwencji – z odpowiednim reagowaniem na nie.

Najczęściej i najwięcej mówi się w szkole o agresji, często używając tego terminu w odniesieniu do wielu różnych zachowań. Powszechne błędne rozumienie pojęć agresji i przemocy oznacza poważne następstwa dla skuteczności działań szkoły – przede wszystkim utrudnia właściwą ocenę poszczególnych sytuacji i w rezultacie uniemożliwia rozwiązywanie problemów.

Agresja jest incydentalnym zachowaniem.

Przemoc jest procesem.

Agresja dotyczy osób o zbliżonej sile i możliwościach.

Przemoc oznacza przewagę sprawcy nad ofiarą lub ofiarami.

Agresja jest zachowaniem

Agresję najczęściej definiuje się ją jako świadome i zamierzone działanie, mające na celu wyrządzenie komuś szeroko rozumianej szkody. Mówiąc o agresji, mamy dodatkowo na myśli relację między osobami o zbliżonych możliwościach fizycznych i psychicznych.

Agresja może prowadzić do przemocy – w pewnych warunkach incydenty agresji zmieniają się w trwały wzór regulowania relacji międzyludzkich za pomocą zachowań agresywnych (kto silniejszy, ten ma rację), a ten wzór z kolei szybko przeradza się w proces przemocy między konkretnymi grupami czy jednostkami.

Przemoc jest procesem

Najczęściej przyjmowanymi kryteriami pozwalającymi stwierdzić, że mamy do czynienia z przemocą są:

- Nierównowaga sił pomiędzy sprawcą a ofiarą.
- Długofalowy charakter zjawiska, w odróżnieniu od incydentalnego.

- Cykliczność zachowań – okresy nasilania się zachowań agresywnych pojawiają się na przemian z okresami względnego spokoju.
- Występowanie utrwalonych ról sprawcy, ofiary i świadka (w procesie przemocy – w odróżnieniu od agresji – osoby te nie zamieniają się między sobą rolami).

Przewaga strony agresywnej nad ofiarą lub ofiarami, występująca w przypadku przemocy rówieśniczej, może mieć różny charakter i występuje jako:

- Przewaga liczebna – np. kilkoro uczniów wyzywa i obraża kolegę lub koleżankę.
- Przewaga fizyczna – np. silniejszy uczeń bije słabszego.
- Przewaga psychiczna – np. różnice w możliwościach intelektualnych, interpersonalnych czy społecznych: dobra i popularna w klasie uczennica wyśmiewa nieśmiałą, słaboczącą się koleżankę.
- Przewaga o charakterze zaplecza – np. uczeń należący do negatywnej grupy nieformalnej podporządkowuje sobie kolegów z klasy i zmusza ich do niechcianych zachowań.

Szczególną formą przemocy w szkole jest **dręczenie** (ang. *bullying*) – termin używany często jako określenie systematycznego, długotrwałego prześladowania, upokarzania lub wykluczenia z grupy jednej osoby przez grupę uczniów, którzy świadomie wykorzystują w tym celu swoją przewagę.

Dla osób pracujących w szkole szczególnie istotna powinna być umiejętność wyodrębnienia w sytuacji szkolnej czynników bezpośrednio związanych ze szkołą i zwiększających ryzyko zaistnienia przemocy.

Można ich szukać w kilku obszarach:

- Nieprawidłowa organizacja nauczania – nuda, brak zagospodarowania czasu, ograniczenie przestrzeni, zagęszczenie, nadmiar bodźców, hałas, brak możliwości relaksu i odprężenia (dla uczniów i nauczycieli), brak zajęć pozalekcyjnych.
- Niewłaściwy system norm – normy niejasne, niespójne lub tzw. podwójne normy (inne deklarowane, inne rzeczywiście obowiązujące), normy preferujące rywalizację między uczniami i użycie siły, nieprzestrzeganie norm przez osoby znaczące.
- Niewłaściwa reakcja na zachowania agresywne – reakcje niekonsekwentne, bagatelizowanie przez nauczycieli niektórych agresywnych zachowań uczniów, brak reakcji na drobne wykroczenia, brak skutecznej mediacji w przypadku konfliktów.

- Nieprawidłowe relacje uczeń – nauczyciel – rodzic, w tym sprzeczność interesów, brak autentycznego dialogu i kontaktu, niewłaściwy sposób komunikowania się nauczycieli z uczniami.

2. Formy agresji i przemocy szkolnej

Najczęściej spotykanymi formami agresji i przemocy szkolnej są:

- **Fizyczna** – bicie, kopanie, plucie, popychanie, szarpanie, wymuszanie pieniędzy, pod stawianie nogi, zabieranie przedmiotów, niszczenie własności. Agresja i przemoc fizyczna mogą być stosowane bezpośrednio – gdy uczniowie sami są ich sprawcami – lub pośrednio – gdy nakłaniają do nich innych.
- **Wербalna** (słowna) – dokuczanie, przezywanie, wyśmiewanie, wyszydzanie, obrażanie, ośmieszanie, przeszkadzanie, grożenie, rozpowszechnianie plotek, pokazywanie nieprzyzwoitych gestów. Również ten rodzaj agresji i przemocy może występować w formie pośredniej, np. gdy uczniowie namawiają rówieśników do zrobienia komuś krzywdy, wyśmiewania lub wykluczenia z grupy.
- **Relacyjna** – agresja bez fizycznego kontaktu, polegająca na działaniach, które prowadzą do obniżenia czyjś statusu w grupie, wykluczenia z grupy, izolowania, pomijania, nieodzywiania się.
- **Cyfrowa, elektroniczna, cyberprzemoc** – przemoc z użyciem nowych technologii, np. obraźliwe SMS-y czy e-maile, wpisy na portalach społecznościowych, umieszczanie w internecie zdjęć lub filmów ośmieszających ofiarę. Uczniowie mogą się stykać z różnorodnymi formami agresji elektronicznej, np. agresywnymi atakami na czacie lub w ramach grupy dyskusyjnej, regularnym elektronicznym przesyłaniem nieprzyjemnych wiadomości do ofiary, podszywaniem się pod ofiarę (kradzież tożsamości), upublicznianiem tajemnic, udostępnianiem prywatnych materiałów (zdjęć ofiary), śledzeniem i nękaniem oraz prowokowaniem do pewnych zachowań i dokumentowaniem ich za pomocą zdjęć lub filmów upowszechnianych następnie w internecie, upublicznieniem poniżających, nieprawdziwych informacji lub materiałów na temat ofiary (Pyżalski, 2012).

Badania pod nazwą *Diagnoza szkolna*, przeprowadzone w 2011 roku przez Centrum Badań Opinii Społecznej w ramach programu *Szkoła bez przemocy*, wykazały, że polscy uczniowie najbardziej narażeni są na agresję werbalną, w drugiej kolejności – relacyjną, nieco mniej –

na agresję fizyczną (Komendant-Brodowska, Baczek-Dombi & Giza-Poleszczuk, 2011). Ofiarami dręczenia jest około 10% uczniów, przy czym chłopcy padają ofiarą prześladowań rówieśniczych częściej niż dziewczęta, a młodsi uczniowie – częściej niż uczniowie starsi. Wyniki wspomnianych badań informują również, że wprawdzie skala agresji i przemocy w polskich szkołach nie rośnie znacząco w ostatnich latach (a w przypadku starszej młodzieży szkolnej można nawet mówić o jej spadku), jednak wśród ogółu uczniów stwierdza się pewien wzrost zjawisk agresji werbalnej i relacyjnej. Oznacza to, że ostatnio sytuacja w szkołach nie poprawia się, a znaczna część dzieci doświadcza regularnie agresji werbalnej.

3. Ofiary, sprawcy i świadkowie przemocy – kim są i jak ich rozpoznać?

3.1. Ofiary przemocy szkolnej

Wbrew powszechnie panującym przekonaniom to nie cechy szczególne dziecka sprawiają, że staje się ono ofiarą dokuczania czy wyśmiewania przez rówieśników. Owszem zdarza się, że wśród ofiar przemocy rówieśniczej spotyka się dzieci z pewnymi charakterystycznymi cechami, jak kolor włosów, okulary, wady fizyczne, jednak mogą być nimi także dzieci, które niczym charakterystycznym nie wyróżniają się albo są wręcz bardzo atrakcyjne fizycznie. Obserwuje się też, że dziećmi, którym dokuczają rówieśnicy, są zarówno dobrzy, jak i źli uczniowie, chłopcy i dziewczynki, osoby dobrze i źle sytuowane – jednym słowem: to raczej pewne mechanizmy grupowe powodują, że w niektórych zespołach pojawia się koziół ofiarny.

Należy pamiętać, że zachowanie ofiary zmienia się w procesie przemocy i nigdy nie wiemy, czy cechy, które obserwujemy, np. niepewność, niezaradność, wycofanie, nie są skutkiem właśnie długotrwałego pozostawania w roli ofiary przemocy.

Istnieje kilka czynników ryzyka, które warto wymienić:

- Brak pewności siebie, nieśmiałość, wysoki poziom lęku.
- Trudności w nawiązywaniu kontaktów z rówieśnikami i w związku z tym mniejsze wsparcie społeczne.
- Niezbyt ścisłe relacje rodziców ucznia ze szkołą, zmniejszające prawdopodobieństwo interwencji z ich strony.
- U chłopców – niska sprawność fizyczna.

Na przekór niektórym obiegowym opiniom ofiarami dręczenia szkolnego częściej padają uczniowie słabsi w nauce niż dobrzy uczniowie. Jeśli dziecko z wyżej wymienionymi cechami znajdzie się w klasie, w której obowiązują negatywne normy i mechanizmy grupowe, łatwiej niż inni uczniowie stają się ofiarą przemocy.

Trzeba pamiętać, że indywidualne czynniki ryzyka mają jednak mniejsze znaczenie niż wpływ wywierany na ucznia przez społeczność klasową, której jest członkiem. Tam, gdzie szkolny dręczyciel ma wielu kibiców, czynniki ryzyka działają bardzo silnie. Tam, gdzie agresor napotyka na sprzeciw i obronę ofiary, czynniki te działają słabiej niż w klasach, w których obrońców brakuje.

Ofiary przemocy szkolnej bardzo rzadko mówią dorosłym o swoich problemach, dlatego nie zawsze są rozpoznawane przez otoczenie. Często same borykają się ze zmartwieniami i bywa, że doświadczają bagatelizowania swoich kłopotów zarówno przez nauczycieli, jak i rodziców, słysząc: „Nie skarż!” lub „Przezywają cię – nie zwracaj na to uwagi!”. Nie proszą o pomoc dorosłych również dlatego, że obawiają się pogorszenia sytuacji albo zemsty prześladowców. Ofiarom przemocy przeszkadza wstyd i poczucie winy – kozioł ofiarny jest przekonany, że wina tkwi w nim samym.

Nauczyciel zazwyczaj nie ma więc możliwości uzyskania od dziecka informacji o przemocy w szkole, prowadząc rozmowy z uczniami – dzieci szykanowane nie przyznają się, zaś sprawcy przemocy nie widzą problemu.

Pojawiają się jednak sygnały pozwalające rozpoznać prześladowane dzieci!

Dan Olweus, norweski psycholog zajmujący się od wielu lat problemem przemocy w szkole, podaje wskazówki pozwalające zidentyfikować ofiarę przemocy szkolnej.

Według badacza dziecko takie:

- jest często wyśmiewane, ośmieszane, poniżane, zastraszone, popychane, zmuszane do wykonywania poleceń kolegów, często też ma nieprzyjemne przezwisko;
- może szukać swoich rzeczy, które często są chowane, rozrzucone albo niszczone;
- ma wyraźne ślady fizyczne – zadrapania, sińce, także podarte lub zniszczone ubrania;
- często płacze lub wygląda na osobę smutną, nieszczęśliwą;
- może przejawiać nieoczekiwane zmiany nastroju – od smutku do irytacji lub nagłych wybuchów złości;

- jest izolowane, niezaprasza do wspólnych działań, w czasie podziału na grupy zostaje samo, jako ostatnie wybierane jest do grupy;
- ma problemy z głośnym wypowiedaniem się na lekcji;
- traci zainteresowanie nauką, pogarszają się jego stopnie;
- spóźnia się do szkoły lub zaczyna chodzić i wracać z niej dziwną, okrężną trasą albo zaczyna unikać szkoły, wagaruje;
- przerwy spędza samo lub stara się trzymać w pobliżu nauczyciela;
- nie bierze udziału w imprezach i wyjazdach klasowych lub trzyma się podczas nich blisko dorosłych;
- nie ma kolegów, nikt nie przychodzi do jego domu i ono samo też nikogo nie odwiedza;
- skarży się na częste bóle głowy, brzucha, ma kłopoty ze snem, krzyczy lub płacze w nocy;
- domaga się od rodziców dodatkowych pieniędzy (Olweus, 1998).

Niektóre ofiary przemocy mogą zachowywać się w sposób utrudniający ich zidentyfikowanie. Są to **ofiary prowokujące** – dzieci nadpobudliwe lub impulsywne, które cechuje wysoki poziom agresji reaktywnej; dają się łatwo prowokować do wybuchów gniewu, na ataki odpowiadają agresją, również same zaczepiają swoich prześladowców i mogą systematycznie stosować agresję wobec innych, zwłaszcza młodszych uczniów. Dzieci te często nie przestrzegają pewnych norm społecznych – narzucają się innym, przeszkadzają, wtrącają się do rozmowy i nie zachowują dystansu, mają czasem różne nieprzyjemne nawyki, a swoim zachowaniem irytują również nauczycieli, którzy w rezultacie skłonni są uważać ich raczej za agresorów niż ofiary przemocy. Te dzieci bywają przez świadków oskarżane o to, że „same się proszą”, „same są sobie winne”, „zaczynają”.

3.2. Sprawcy przemocy

Czasem możemy zetknąć się z poglądem, że szkolni prześladowcy to w większości uczniowie zakompleksieni, mało pewni siebie, odreagowujący swoje problemy na kolegach. Badania wykazują jednak, że jest inaczej. Sprawcy przemocy szkolnej nie działają sprowokowani lub w przypływie emocji – tak jak to często czynią ofiary prowokujące. Ich agresywne zachowanie ma charakter proaktywny (Kirwil, 2004). Oznacza to, że sami planują i inicjują działania agresywne, a głównym celem sprawcy jest nie tyle samo cierpienie ofiary, co satysfakcja z panowania nad nią i podporządkowania jej sobie. Prześladowcy wiedzą, że stosując prze-

moc, mogą osiągnąć zakładane cele. Sprawcy dążą w ten sposób do uzyskania kontroli nad otoczeniem i zdobycia znaczącej pozycji w grupie rówieśniczej, czemu sprzyja m.in. tworzenie atmosfery zastraszenia.

Czynniki określające sprawcę przemocy szkolnej:

Dan Olweus, opisując profil psychologiczny sprawcy przemocy szkolnej, stwierdza, że sprawcy zazwyczaj:

- są starsi, silniejsi lub bardziej sprawni fizycznie od swoich ofiar;
- są aktywni i energiczni, starają się dominować nad otoczeniem i próbują podporządkować sobie innych;
- są impulsywni, łatwo wpadają w gniew, często są napięci lub sfrustrowani;
- nie przestrzegają norm i reguł;
- często wpadają w tzw. złe towarzystwo, dość wcześnie zaczynają pić alkohol, popełniają kradzieże i wchodzą w konflikty z prawem;
- często się buntują, występują przeciw dorosłym, chociaż mogą też bać się silniejszych od siebie;
- mają opinię twardych, nie przejawiają wstydu, poczucia winy i empatii wobec innych;
- są raczej pewni i zadowoleni z siebie;
- im są starsi, tym bardziej mają negatywny stosunek do szkoły i tym gorsze oceny;
- zazwyczaj mają grupę osób, wśród których cieszą się popularnością (za Olweus, 1998).

3.3. Świadkowie przemocy

Świadkowie są kluczowymi osobami w powstrzymaniu zjawiska przemocy, ponieważ w największym stopniu mogą wpłynąć na zmianę tej destrukcyjnej sytuacji. Świadkowie są jednak sami uwikłani w toczący się proces przemocy i na swój sposób biorą w nim udział. W związku z tym oni również – podobnie jak ofiary i sprawcy – nie są do końca bezstronni i mają ograniczone możliwości obiektywnej oceny sytuacji.

Czynnikiem komplikującym jest przynależność świadków do kilku różnych kategorii. Niektórzy stoją po stronie napastników – wspierają ich, pilnując na przykład, czy nie zbliża się nauczyciel, lub wręcz zachęcają do agresji. Inni reagują na przemoc jako obrońcy – są to osoby, które czynnie bronią ofiary dręczenia, sprzeciwiając się jej prześladowaniu. Jeszcze inni – obserwatorzy – sami wprawdzie nie podejmują działań, lecz jedni z nich mogą być

po stronie sprawcy, czerpiąc radość z obserwowania przemocy, drudzy współczują ofierze i potencjalnie są gotowi do pomocy, choć sami jej nie inicjują.

Żadne z powyższych zachowań świadka nie jest obojętne w procesie przemocy.

Każdy świadek albo pomaga ofierze, utrudniając prześladowanie, albo ułatwia dręczenie i tym samym wspiera sprawcę.

Świadek przemocy przeżywa wiele sprzecznych uczuć i emocji. Z jednej strony współczuje ofierze i czuje złość do sprawcy, często jednak zachowanie ofiary irytuje go, a do sprawcy czuje coś w rodzaju podziwu. Jeśli świadek wcześniej reagował na dokuczanie i jego działania nie przyniosły efektu, może odczuwać bezradność i bezsilność, a ponadto – lęk przed sprawcą, a zwłaszcza przed staniem się jego ofiarą. W związku z tym myśli o sprawcy: „Żeby tylko mnie nie zaatakował...” albo: „To strasznie, jak on może...”; o ofierze natomiast: „Trzeba jej pomóc!”, „Nie zasłużyła na to, co ją spotyka!”, ale nierzadko: „Właściwie to sama jest sobie winna...”, „Skoro się nie broni, może wcale jej to nie przeszkadza...”. Jeśli świadkiem jest rówieśnik ofiary i sprawcy, może też myśleć: „Jeśli dorośli nie reagują, to czemu ja mam to robić...”.

Sprzeczne myśli i uczucia świadka sprawiają, że jego działania mogą być niespójne i nieskuteczne. Uczniowie, którzy są świadkami przemocy, początkowo próbują szukać pomocy u dorosłych, ale jednocześnie wiedzą, że niepisana norma zakazuje donosić. Czasem mówią rodzicom, co dzieje się w klasie, ale jednocześnie zabraniają im pójścia do szkoły i interweniowania. Przestają zwracać się do dorosłych, jeśli doświadczyli z ich strony zbagatelizowania sygnałów, zostali przez nich obwinieni o brak reakcji i usłyszeli: „A ty czemu nie reagowałeś, kiedy mu dokuczali? lub „Może sam masz coś na sumieniu?” albo wielokrotnie mówiono im: „Nieładnie jest skarżyć!”.

Uczniowie oczekują efektywnych działań właśnie od dorosłych, ale gdy widzą w szkole, że nauczyciele nie reagują lub reagują nieskutecznie, sami stają się coraz bardziej obojętni. Świadców wiedzą również, że to oni są potencjalnymi kandydatami na miejsce ofiary, więc jeśli dorośli nie zapewniają im poczucia bezpieczeństwa – wynikającego między innymi z jasnych norm, zasad i procedur reagowania na przypadki przemocy – nie chcą się narażać.

Jeśli świadkiem jest pojedyncza osoba, może po prostu nie wiedzieć, że ma do czynienia z przemocą, ponieważ obserwuje tylko część zachowań sprawców i ofiar. W takiej sytuacji

często znajduje się nauczyciel, który interweniuje, widząc jednego dnia grupę chłopców dokuczających pewnej osobie, zaś następnego dnia obserwuje tych samych uczniów bawiących się razem. Nauczyciel uważa wówczas, że jego interwencja przyniosła właściwy i trwały skutek. Jeśli świadek nie ma wiedzy o cykliczności procesu przemocy, może dość długo mylnie interpretować pojedyncze informacje lub je bagatelizować.

4. Konsekwencje przemocy

Zajmując się przemocą, najczęściej myślimy o szkodach ponoszonych przez ofiary. Ale w rzeczywistości konsekwencje przemocy ponoszą wszyscy uczestnicy tych sytuacji. Długotrwałe pozostawanie w kręgu destrukcyjnego oddziaływania przemocy wiąże się z przeżywaniem silnych i trudnych emocji, które mają wpływ na sposób myślenia o sobie ofiar, świadków i sprawców oraz na ich relacje z otoczeniem, co jest na tyle groźne, że pozostawia na długo wiele skutków, które u uczestników sytuacji przemocy można obserwować jeszcze po latach.

Konsekwencje przemocy obserwowane u ofiar

Ofiary przemocy przeżywają dotkliwie poczucie poniżenia i upokorzenie, lęk, rozpacz i smutek. Czują się osamotnione, bezsilne i bezradne. Wstydzą się tego, co je spotkało, i czują się winne, że nie potrafią sobie poradzić. Równocześnie towarzyszy im złość, żal, często wręcz nienawiść do sprawców, a także do świadków, którzy nie reagują i nie pomagają im. W szkole emocje te wpływają negatywnie na koncentrację i w rezultacie na wyniki w nauce.

Sposób rozumowania ofiar przemocy determinują ich doświadczenia. O sobie samych najczęściej myślą bardzo źle: „Jestem do niczego”, „Sam jestem sobie winny”, „Nigdy nic mi się nie uda”, „Nie potrafię sobie poradzić”. Otoczenie postrzegają jako wrogie lub obojętne: „Wszyscy są przeciwko mnie”, „Nikt mi nie pomoże”, „Nikogo nie obchodzi to, co się ze mną dzieje”. Takie wyobrażenie o sobie utrwała się i często wpływa na zachowanie ofiar i ich relacje z otoczeniem w całym późniejszym życiu.

Zachowanie ofiar ulega zmianom w trakcie procesu przemocy. W fazie początkowej dziecko szykanowane przez rówieśników próbuje się bronić. Oznacza to np. uleganie sprawcom,

wykonywanie ich poleceń, odrabianie za nich lekcji, przynoszenie lub zdobywanie dla nich żądanych rzeczy.

Dziecko próbuje niekiedy zaprzyjaźnić się z osobami, które mu dokuczają, bagatelizuje to, co je spotyka, często sprawia wrażenie, jakby nie przeszkadzało mu wyśmiewanie i przezwiska – nawet samo się z nich śmieje w nadziei, że sprawcy znudzą się i przestaną. W tej fazie tylko spostrzegawczy pedagog lub rodzic może zauważyć, że dzieje się coś złego, podczas gdy w klasie z pozoru wszystko wygląda normalnie.

Jeśli uległa postawa nie pomaga, ofiara dokuczania i prześladowania powoli wchodzi w rolę kozła ofiarnego. Pierwszym niepokojącym objawem może być samotność dziecka podczas lekcji, któremu w ławce nie towarzyszy inny uczeń, dziecko nie bierze udziału w zabawach rówieśników.

Bywa, że – szczególnie młodszy uczeń – kompensuje sobie taką sytuację próbą zabłyśnięcia wiedzą i zbliżeniem się do nauczyciela, co często wzmacnia niechęć i agresję rówieśników.

Uczeń zaczyna powoli unikać trudnych dla niego sytuacji, może więc opuszczać lekcje lub udawać chorobę. Rano przed wyjściem do szkoły skarży się na ból głowy, gardła, brzucha, gorączkę. Czasem odmawia chodzenia do szkoły czy wychodzenia z domu albo żąda zmiany szkoły – w takich przypadkach można mieć niemal pewność, że dziecko jest w szkole prześladowane. W skrajnych sytuacjach dzieci uciekają z domu lub podejmują próby samobójcze!

Długotrwałe podleganie presji agresorów może prowadzić do wystąpienia u ofiary przemocy zaburzeń somatycznych, często poważnych schorzeń, ale przede wszystkim pozostawia trwałe uraz psychiczny.

Długofalowe skutki bycia ofiarą przemocy to obniżona samoocena i zaniżone poczucie własnej wartości, problemy społeczne: trudności w nawiązywaniu kontaktów, skłonność do izolacji, częste myśli samobójcze.

Konsekwencje przemocy obserwowane u sprawców

Sprawcy przemocy, podobnie jak jej ofiary, przeżywają silne emocje – przede wszystkim czują do ofiary złość, manifestują wściekłość, często żywią pogardę dla jej słabości i bezradności. Ale towarzyszy im poczucie dumy, satysfakcji i zadowolenia z siebie, a nierzadko ulga typowa dla wyładowania negatywnych uczuć. Sprawcy nie rozumieją swoich zachowań

ani procesu, w którym biorą udział – myślą więc: „Wszyscy tak robią”, „Przecież nie robię nic złego.”, „Nie mam innego wyjścia”. O ofierze myślą: „Sama jest sobie winna”, „Zasłużyła na to – czemu tak dziwnie się zachowuje...”, o świadkach zaś: „Skoro nie reagują, to chyba wszystko jest w porządku...”, „Nic mi nie robią, bo się boją”.

W procesie przemocy szkolnej jej sprawcy doraźnie osiągają korzyści psychologiczne i społeczne. Za pomocą swoich zachowań odreagowują przede wszystkim napięcia z sytuacji pozaszkolnych – i doznają uczucia ulgi. Tak zwani **główni sprawcy przemocy – negatywni liderzy** – zdobywają w ten sposób lub utrzymują wiodącą pozycję w grupie i odczuwają związane z tym zadowolenie i satysfakcję. Z kolei **sprawcy poboczni** zapewniają sobie bezpieczeństwo poprzez przynależność do silniejszej grupy.

Jeśli sprawcą przemocy jest **nauczyciel**, może on osiągać w klasie tzw. dyscyplinę i mieć opinię osoby cieszącej się u uczniów autorytetem, ale opartym na lęku.

Dla sprawców przemocy negatywną konsekwencją ich zachowań jest utrwalanie się agresywnych zachowań na przyszłość, obniżanie poczucia odpowiedzialności za własne działania, skłonność do zachowań aspołecznych, łatwe wchodzenie w konflikty z prawem.

Konsekwencje przemocy obserwowane u świadków

Ci świadkowie przemocy, którzy nie potrafili skutecznie przeciwstawić się jej, również ponoszą negatywne konsekwencje psychologiczne pozostawania w swojej roli. Mogą czuć się bezsilni i zastraszeni, przeżywają niepokój i dezorientację. Mają poczucie winy, które często długo przechowują, podobnie jak niezadowolenie i pretensje do siebie, że nie zareagowali we właściwy sposób – zwłaszcza gdy po latach dowiadują się o dramatycznych dla ofiary następstwach przemocy szkolnej.

Świadkowie przemocy uczą się milczeć, odwracać wzrok lub przyłączać do silniejszego. Uczą się bezradności i nabierają nawyku niereagowania w trudnych sytuacjach. Utrwalają w ten sposób bierną postawę wobec życiowych trudności. W dorosłym życiu grozi im obniżenie poczucia odpowiedzialności, nieumiejętność współpracy i rozwiązywania konfliktów.

II. Szkolny system przeciwdziałania przemocy

1. Przyczyny zachowań agresywnych – ujęcia teoretyczne

Zasady profilaktyki oraz reagowania na agresję i przemoc wynikają z teorii wyjaśniających mechanizmy tych zachowań. Badacze zjawiska agresji sformułowali trzy teorie i zgodnie z nimi próbują ustalić pochodzenie agresji oraz określić jej przyczyny (Grochulska, 1993). Każda z teorii przedstawia istotny aspekt zjawiska i prowadzi do ważnych wniosków dla szkolnego systemu przeciwdziałania, reagowania i rozwiązywania tego typu problemów.

Agresja jako instynkt

Podejście, zgodnie z którym ludzie jako gatunek mają wrodzoną, instynktowną skłonność do zachowań agresywnych, stanowiących siłę napędową niezbędną na przykład do zdobycia przewagi i znaczenia w grupie. Dla szkolnego systemu profilaktyki agresji oznacza to, że jej wrodzony charakter eliminuje możliwość zupełnej likwidacji zachowań agresywnych i mogą one pojawiać się u dzieci nawet w niemal idealnym środowisku wychowawczym szkoły. Z punktu widzenia działań profilaktycznych konieczne jest zatem znalezienie w życiu szkoły obszarów aktywności, w których instynkt ten znalazłby zaspokojenie. Takim polem jest na przykład sport i różne inne formy zdrowej rywalizacji – niekoniecznie o jak najlepsze stopnie.

Agresja jako reakcja na frustrację celów i potrzeb

Teoria opracowana przez grupę psychologów pod kierunkiem J. Dollarda, zgodnie z którą istnieje związek między uniemożliwieniem jednostce zaspokojenia jej ważnych życiowych potrzeb lub osiągnięcia celów a następującymi po tym zachowaniami agresywnymi. Człowiek gotów jest posłużyć się agresją, jeśli spowoduje to usunięcie przeszkody w realizacji istotnego dla niego celu. Wnioski, jakie płyną z tej teorii dla szkolnego systemu profilaktyki agresji, dotyczą wielu obszarów szkolnego życia. Oznaczają konieczność dbania o zaspokajanie fizycznych i psychologicznych potrzeb dzieci i młodzieży, poczynając od tego, że uczniowie przychodzą do szkoły najedzeni i wyspani, a w szkole muszą poczuć się ważni i docenieni.

Agresja jako skutek społecznego uczenia się

Teoria autorstwa dwóch amerykańskich badaczy – A. Bandury i R.H. Waltersa. Mówi ona, że ludzie uczą się od innych osób używania agresji w relacjach społecznych. Dlatego dzieci

i młodzież uczą się zachowań agresywnych od osób dla nich znaczących, którymi są kolejno: rodzice, nauczyciele i wychowawcy, a także rówieśnicy. Nasilenie zachowań agresywnych u dzieci i młodzieży w dużej mierze zależy od wpływu środowiska szkolnego. Z teorii tej wynika także zasada mówiąca, że dorosłym nie wolno odpowiadać agresją na agresję uczniów, a system norm szkolnych nie może mieć podwójnego charakteru i powinien być zgodny zarówno na poziomie uczniów – klas, grup, całej szkoły – jak i w gronie pedagogicznym.

Dla potrzeb tej publikacji – w odniesieniu do szkolnego systemu reagowania na zachowania agresywne i przemoc – został przyjęty podział działań uwzględniający:

- Działania profilaktyczne/prewencyjne.
- Działania interwencyjne.

2. Działania profilaktyczne

Celem działań profilaktycznych jest zapobieganie zachowaniom agresywnym oraz ich eskalacji i przeradzaniu się w proces przemocy. Są to działania uniwersalne, skierowane do wszystkich uczestników życia szkolnego – uczniów, nauczycieli i rodziców. Z natury powinny mieć charakter długofalowy, ponieważ tworzą podstawy całego szkolnego systemu przeciwdziałania agresji i przemocy i od nich zależy powodzenie podejmowanych interwencji.

2.1. Tworzenie odpowiedniego klimatu szkoły

Występowanie problemu agresji w szkole oraz skalę tego zjawiska warunkuje szeroko pojęty klimat szkoły, który można rozumieć jako tworzenie sprawiedliwego i przyjaznego środowiska szkolnego. Badania prowadzone w Polsce potwierdzają istnienie związku między atmosferą a stopniem agresji i przemocy w szkole (Komendant-Brodowska i in., 2011).

Na klimat szkoły składają się nie tylko relacje pomiędzy samymi uczniami oraz nauczycielami a uczniami. Niebagatelny wpływ mają też właściwości procesu edukacyjno-wychowawczego: sprawiedliwe ocenianie, jasne, czytelne, sprawiedliwe normy, przyjazny osobisty nadzór dorosłych nad dziećmi, a także estetyka otoczenia i sprawna organizacja życia szkolnego.

Jak widać, nie obowiązują tu żadne specyficzne metody czy techniki – chodzi o dobrą atmosferę i poczucie bezpieczeństwa uczniów.

W życiu szkolnym obserwujemy zachowania będące jednocześnie czynnikami, które na co dzień mogą utrudniać tworzenie przyjaznego klimatu szkoły. Są nimi niekorzystne warunki lokalowe panujące w szkole, np. zatłoczona szatnia, gdzie śpieszące się dzieci popychają się i niszczą swoje rzeczy. Może to być ciasna stołówka, w której uczniowie wpadając na siebie, wylewają zupę, a zdenerwowana pani kucharka mówi im, co myśli o takich zachowaniach. Może to być wreszcie wiele sytuacji na szkolnym korytarzu i schodach, gdzie dzieci potrącają się, spychają i nabijają sobie guzy.

Przyjaznej atmosfery nie znajdziemy także w kolejce pod sklepikiem, jeśli starsi uczniowie spychają młodszych na szary koniec, a ci w rezultacie nie zdążą niczego kupić w czasie przerwy.

Również sytuacje na lekcji, gdy uczniowie wyśmiewają się z siebie albo nauczyciel narusza terytorium psychologiczne dziecka, nieumiejętnie komentując jego osiągnięcia, są działaniami niekorzystnie wpływającymi na ogólną atmosferę szkoły.

Istotny jest tu więc całokształt warunków organizacyjnych, z drugiej strony – nadzór sprawowany przez nauczycieli nad zachowaniem dzieci oraz sprawiedliwe i pozbawione agresji traktowanie wszystkich uczniów, nawet jeśli łamią normy i reguły szkolne.

Podstawową zasadą postępowania dorosłych w odpowiedzi na agresję dzieci powinno być reagowanie, ale bez okazywania agresji, towarzyszenie dziecku, kiedy przeżywa trudne uczucia, dawanie mu prawa do złości oraz konstruktywna pomoc w odreagowaniu tych uczuć. To wszystko decyduje o codziennym poczuciu bezpieczeństwa uczniów, w efekcie – pozytywnym klimacie szkoły.

2.2. Diagnoza sytuacji szkolnej

Diagnoza różnych aspektów sytuacji szkolnej jest podstawowym warunkiem stworzenia skutecznego systemu służącego rozwiązywaniu problemów agresji i przemocy w szkole. Warunkiem szczególnie istotnym jest prowadzenie wczesnej i szybkiej diagnozy, kiedy problemy agresji nie są jeszcze nasilone.

Można wtedy zastosować wiele różnych metod diagnostycznych, jak badania kwestionariuszowe, socjometryczne, mapa szkoły, obserwacja i inne, z których każda ma

swoje zalety i ograniczenia. Jednak niewłaściwe stosowanie tych metod, np. złe prowadzenie ankiet i badań socjometrycznych, może powodować ich bezużyteczność – wyniki nie będą dawały informacji o zjawisku, mogą nawet szkodzić, prowadząc do stygmatyzacji uczniów.

Dobrym sposobem diagnozowania sytuacji szkolnej pod kątem występowania zjawisk agresji i przemocy jest prawidłowo prowadzona obserwacja, której skuteczność zależy jednak od posiadania dużej wiedzy na temat tych zachowań.

Diagnoza powinna dotyczyć wielu aspektów sytuacji szkolnej:

- Wiedzy na temat zjawisk agresji i przemocy – najczęściej występujących form agresji i przemocy w szkole, miejsc, w których do nich dochodzi, „portretów” ofiary i sprawcy.
- Zasobów grona nauczycielskiego – praktycznych umiejętności wychowawczych nauczycieli, relacji między nimi oraz poziomu integracji grona nauczycielskiego.
- Aktualnie wykorzystywanych sposobów rozwiązywania problemów – istniejących procedur i norm oraz ich faktycznej znajomości i stosowania.

2.3. Działania integrujące zespoły klasowe

Przemoc w klasie jest zjawiskiem, które ma wyraźny związek z procesami tworzenia i integracji zespołu. Wiąże się z systemem norm i wartości oraz obowiązującą w grupie hierarchią, dając sprawcom i świadkom przemocy poczucie przynależności do grupy.

Każda grupa w procesie swojego rozwoju ustala system norm, które wynikają z przyjętych przez nią celów i respektowanych wartości. Bywa jednak, że normy te mają niewiele wspólnego z oficjalnymi regułami postępowania obowiązującymi w szkole lub klasie.

W kontekście agresji i przemocy istotne jest, czy system norm grupy jest dodatni czy ujemny – czy grupa promuje takie wartości i zachowania jak szacunek, współpraca, pomoc, czy też preferuje rywalizację, prawo silniejszego i odreagowywanie napięć na innych.

Zaplanowane i przemyślane działania, integrujące nową grupę i wprowadzające jasno określone reguły i procedury postępowania, zmniejszają ryzyko objęcia kontroli w klasie przez negatywnych liderów, którzy mogą stać się sprawcami przemocy. Zapobiegawczo działają tutaj odpowiednia organizacja pracy w klasie oraz jak najszybsze wprowadzenie uporządkowanej struktury życia szkolnego i konstruktywnych norm.

Szczególne znaczenie ma początkowy okres nauki i sposób poprowadzenia pierwszych zajęć, na co składają się: przywitanie każdego ucznia przez nauczyciela w drzwiach klasy, wskazanie mu miejsca w ławce, a także usystematyzowany i jasny przebieg lekcji, uwzględniający podsumowanie każdego dnia. Uczniowie powinni odczuć silną przywódczą pozycję nauczyciela, co nie oznacza zbudowania tych relacji na strachu i przemocy.

Nauczyciel o silnej pozycji:

- Jasno określa zasady pracy i wymagania wobec ucznia.
- Prowadzi lekcje w sposób zrozumiały i uporządkowany.
- Szanuje ucznia i udziela mu indywidualnego wsparcia.
- Sprawuje kontrolę nad sytuacją w klasie – kontroluje przebieg lekcji i skutecznie interweniuje w razie zachowań naruszających normy (Pyżalski, Roland, 2011).

Ważna jest szybka integracja nowej grupy. Korzystne są wszelkie sposoby ułatwiające poznanie się uczniów, czemu sprzyjają np. używanie wizytówek, praca w zmieniających się grupach, siedzenie z różnymi osobami, możliwość opowiedzenia czegoś o sobie. W grupie, w której panują dobre relacje, uczniowie wykazują mniejszą skłonność do dokuczania innym.

2.4. Działania edukacyjno-integrujące dla całej społeczności szkolnej lub lokalnej

W szkolnym systemie rozwiązywania problemów agresji i przemocy ważną rolę mogą odegrać różnego rodzaju działania angażujące całą społeczność szkolną. Są to rozmaite wydarzenia o większym zasięgu, takie jak konferencje, przedstawienia, konkursy, festyny i inne akcje podejmowane przez szkołę. Najczęściej odbywają się one na szerokim forum szkoły i dzięki temu sprzyjają zaangażowaniu większej liczby osób – zarówno nauczycieli, uczniów, jak i rodziców. Ze względu na formę przekazu – zazwyczaj plastyczną, literacką lub muzyczną – wydarzenia te mogą wywierać duże wrażenie i sprzyjać bardziej emocjonalnemu odbiorowi. Stanowią też wyraźny sposób zmanifestowania przez szkołę jej stanowiska w sprawie agresji i przemocy.

Szkoły są zainteresowane działaniami edukacyjno-integracyjnymi w dużych formach, muszą jednak pamiętać, aby takie przedsięwzięcia nie zastąpiły innych, bardziej systematycznych metod oddziaływania, przewidujących regularne poruszanie na zajęciach problematyki zapobiegania agresji i przemocy. Nauczyciele, mając sposobność nawiązywania do tego

tematu w swojej codziennej pracy, przekonują uczniów, że zalecane reguły rzeczywiście obowiązują w szkolnym życiu.

2.5. Edukacja profilaktyczna dotycząca zjawisk agresji i przemocy

Są to działania systemowe, skierowane głównie do świadków agresji i przemocy. Ponieważ jednak powinny obejmować całą społeczność szkolną – nauczycieli, uczniów i rodziców – każda z tych grup musi w nich uczestniczyć w odpowiedni dla siebie sposób.

Głównym celem zajęć profilaktycznych jest zdobycie przez wszystkich uczestników szkolnego życia podstawowej wiedzy na temat agresji i przemocy, aby w szkole zapanowało rozumienie istoty tego problemu.

Nauczyciele

Chociaż szkoły poszukują przede wszystkim edukacji i pomocy dla uczniów, to jednak w ramach działań systemowych najpierw muszą edukować nauczycieli, czyli tych, którzy mogą pomóc młodszemu.

Podstawowym zapleczem dla nauczyciela są w tej dziedzinie formy wsparcia merytorycznego lub osobistego, możliwe na poziomie danej szkoły:

- Profesjonalne szkolenia w zakresie systemowego rozwiązywania problemów agresji i przemocy.
- Szkolenia dotyczące prowadzenia edukacji profilaktycznej uczniów.
- Grupy wsparcia merytorycznego i emocjonalnego dla nauczycieli.
- Zespoły nauczycieli powołane do różnych zadań: zespoły wychowawcze lub zespoły określone zadaniowo – problemowe lub interwencyjne, które mogą stać się platformą wymiany informacji i doświadczeń albo przyjęcia wspólnego sposobu działania w stosunku do uczniów.
- Indywidualne konsultacje z pedagogiem lub psychologiem szkolnym.

Oferowane nauczycielom szkolenia dotyczące agresji i przemocy powinny być raczej praktycznymi warsztatami, a nie tylko teoretycznymi wykładami. Ich skuteczność w ogromnym stopniu zależy od objęcia nimi wszystkich nauczycieli oraz innych pracowników szkoły.

Uczniowie

Skoro edukacja dotycząca agresji i przemocy potrzebna jest nauczycielom, tym bardziej potrzebują jej uczniowie. Często się zdarza, że brak wiedzy na ten temat u uczniów, przede

wszystkim jednak u nauczycieli, utrudnia rozpoznawanie problemów i reagowanie na nie – dlatego tak ważne jest uczestniczenie obu tych grup w zajęciach specjalistycznych.

Na zajęciach psychoprofilaktycznych uczniowie mogą zdobyć bardzo przydatną wiedzę – dowiedzieć się zwłaszcza, czym jest agresja, a czym przemoc. Mają sposobność uświadomienia sobie, jakie skutki powoduje przemoc, mogą nauczyć się lepszego rozumienia uczuć innych osób. Mogą także ćwiczyć ważne umiejętności psychologiczne i społeczne, dotyczące rozwiązywania konfliktów, kontrolowania swojej złości, obrony siebie i innych w razie przemocy.

Zajęcia z profilaktyki agresji i przemocy z pewnością są w stanie opracować i poprowadzić pedagodzy lub psychologowie szkolni, jednak z konieczności będą to tylko pojedyncze spotkania dla poszczególnych klas, a chodzi przecież, by edukacja na ten temat odbywała się systematycznie. Najlepiej więc będzie, jeśli lekcje poprowadzi wychowawca klasy – wtedy zyskają one dodatkowy walor wychowawczy i integrujący.

Nauczyciele mogą przygotować zajęcia na podstawie odpowiednich tekstów, fragmentów lektur lub filmów. Możliwy jest udział uczniów w różnych formach wypowiedzi pisemnych na temat przejawów agresji i przemocy, np. dokuczania czy dręczenia. Zaangażowanie uczniów w zajęcia podnosi u uczniów świadomość analizowanego problemu, daje ponadto możliwości wykorzystania wykonanych przez nich prac jako punktu wyjścia do dyskusji.

Prowadzenie zajęć według sprawdzonych i skutecznych programów przez przeszkolonych nauczycieli zwiększa szansę powodzenia edukacji, daje też możliwość integracji społeczności szkolnej wokół podobnych treści i wartości. Istnieją gotowe programy zajęć psychoedukacyjnych czy psychoprofilaktycznych, zawierające scenariusze opracowane przez specjalistów. Nauczyciele mogą też wybierać odpowiednie dla siebie szkolenia, przygotowujące do późniejszego prowadzenia zajęć.

Samodzielne opracowywanie scenariuszy niewątpliwie angażuje nauczycieli uczących w danej szkole. Scenariusze mogą mieć jednak bardzo różną zawartość merytoryczną, zależną od kompetencji autorów. W związku z tym ich wartość może być zadowalająca lub nie, zwłaszcza że skuteczność autorskich scenariuszy zazwyczaj nie jest sprawdzana. Złą praktyką jest korzystanie z materiałów niewiadomego autorstwa i o niesprawdzonej wartości merytorycznej.

Rodzice

Przekazywanie rodzicom informacji na temat zjawisk agresji i przemocy ma ogromne znaczenie. W szkole, ze zrozumiałych względów, odbywa się to inaczej niż edukacja uczniów czy nauczycieli. Najczęściej organizowane są w tym celu różnego rodzaju konsultacje, wykłady, pogadanki czy dyskusje, prowadzone przez kompetentne osoby.

Warto jednak pomyśleć również o innych formach przekazywania wiedzy rodzicom. Może to być organizowanie grup edukacyjnych lub grup wsparcia dla rodziców. Przydatne okazuje się opracowanie ulotek informujących np. o sygnałach, które ułatwiają rozpoznanie ofiary i sprawcy przemocy, a także ulotek zawierających adresy i telefony instytucji, w których rodzice mogą uzyskać specjalistyczną pomoc dla siebie lub swoich dzieci.

2.6. Formalne podstawy działań systemowych

Jedną z podstawowych metod radzenia sobie z agresją i przemocą w szkole jest stworzenie środowiska wychowawczego przewidywalnego dla uczniów, określającego jasne normy i zasady, a także konsekwencje wynikające z ich łamania.

2.6.1. System norm i zasad w szkole i klasie

Normy i zasady szkolne formalnie ustanawia statut szkoły. Aby jednak skutecznie rozwiązywać problemy agresji i przemocy, często konieczne są bardziej szczegółowe regulacje, np. umowy promujące i zapewniające dbałość o najważniejsze wartości, takie jak bezpieczeństwo, szacunek i odpowiedzialność.

Większość szkół posiada regulaminy, które zazwyczaj tylko w pewnym stopniu spełniają tę rolę. Aby więc zasady zawarte w regulaminie były użyteczne, warto postarać się o ich jasne i precyzyjne brzmienie – niech to będą raczej konkretne ustalenia na poziomie faktów i zachowań, zamiast ogólnych zasad, mówiących np.: „Zachowujemy się kulturalnie”.

Uczniowie powinni mieć wpływ na tworzenie zasad obowiązujących w szkole – wtedy poczują się ich właścicielami i staną się bardziej odpowiedzialni za ich przestrzeganie. Skuteczność wypracowanego w szkole kodeksu zależy również od tego, czy będzie on na co dzień obecny w życiu szkoły – umieszczony w widocznym miejscu, często przypomniany i utrwalany – oraz czy osoby pracujące w szkole same będą przestrzegać jego przepisów.

Oprócz ogólnoszkolnych norm, zasad i kontraktów warto ustalić normy i zasady obowiązujące na poziomie poszczególnych klas. W klasie występują specyficzne problemy, których rozwiązanie może ułatwić klasowy kontrakt. Właśnie taki kontrakt może dodatkowo określać sposoby komunikacji oraz konkretne konsekwencje naruszania przyjętych przez klasę zasad. W grupie klasowej można zawrzeć bezpośrednią, osobistą umowę – i jest to znacznie łatwiejsze niż przeprowadzenie podobnego przedsięwzięcia w skali całej szkoły, w której najczęściej obowiązują z góry podane normy. Przygotowując kontrakt, należy pamiętać, że metodyka tworzenia norm klasowych powinna być zróżnicowana w zależności od wieku uczniów.

Na etapie ustalania norm i zasad klasowych uczniowie zdobywają wiele pożytecznych umiejętności interpersonalnych – negocjowania, słuchania innych, obrony własnego zdania itp. Ustalanie, a potem przestrzeganie norm, ma głębokie konsekwencje psychologiczne, gdyż sprzyja internalizacji przyjętych zasad – uczniowie mają sposobność doświadczyć pożytku płynącego z kierowania się nimi w życiu grupowym. W konsekwencji stają się autentycznymi strażnikami obowiązujących w grupie norm, ponieważ je sprawdzili i widzą ich przydatność w życiu klasy, a nie tylko z powodu wynikania nakazów lub zakazów z przepisów ogólnoszkolnych.

2.6.2. System konsekwencji i nagród

Statut każdej szkoły zawiera zapisy dotyczące nagród, kar i konsekwencji dla uczniów, które są fragmentem wewnątrzszkolnego systemu oceniania, klasyfikowania i promowania.

Termin konsekwencje celowo został tutaj wyeksponowany, ponieważ jego zakres znaczeniowy odbiega od pojęcia kary. Kara zakłada doznanie przykrości lub nieprzyjemności przez osobę, która zostanie jej poddana. Trzeba zaznaczyć, że kary często nie są związane z niewłaściwym zachowaniem, a stanowią przejaw siły. Mogą doraźnie odstraszać, lecz w dłuższej perspektywie uczą unikania odpowiedzialności. Bywa, że odbierane są jako niesprawiedliwe, budzą poczucie krzywdy i chęć odwetu.

Istota konsekwencji:

Konsekwencje są bezpośrednio związane z zachowaniem ucznia, uczą odpowiedzialności, wskazują i stymulują właściwe zachowania. Ich edukacyjna rola polega na wychowywaniu dzieci i młodzieży oraz przygotowaniu ich do życia bez agresji i przemocy.

W systemie szkolnym funkcjonują trzy typy konsekwencji:

Konsekwencje naturalne

Są naturalnym, bezpośrednim skutkiem zachowania ucznia. Interwencja nauczyciela nie jest tu potrzebna; może on jedynie „pozwolić” uczniowi na ich doświadczenie, ewentualnie wskazać ich związek z niewłaściwym zachowaniem: „To naturalne, że kolega, którego uderzyłeś, nie chce teraz z tobą rozmawiać, być może potrzebuje trochę czasu, żeby ci wybaczyć”; „Nie jest możliwe, żebyś teraz wszedł do sali gimnastycznej, ponieważ nie pamiętałeś o przyniesieniu odpowiednich butów”. Koniecznym warunkiem skuteczności konsekwencji naturalnych jest niezmiennie postępowanie nauczycieli.

Konsekwencje logiczne

Są ściśle związane z sytuacją lub zachowaniem, zapewniają respektowanie praw, wzajemny szacunek i poczucie sprawiedliwości, a ich celem jest doświadczenie przez ucznia odpowiedzialności za to, co zrobił. Konsekwencje logiczne powinny zapewniać wyrównanie lub zminimalizowanie poniesionej przez innych krzywdy lub szkody, mogą też zmierzać w kierunku lepszego zrozumienia przez ucznia swojego zachowania i jego skutków.

W odpowiednim ustaleniu konsekwencji logicznych może pomóc odpowiedź na pytania:

- Jakie normy i zasady zostały złamane?
- Kto i jaką poniósł krzywdę lub szkodę?

Wyróżnia się kilka rodzajów konsekwencji logicznych:

- Uznanie swojej odpowiedzialności i przeproszenie – w różnych formach, zależnie od sytuacji – lub zadośćuczynienie, np. zrobienie czegoś na rzecz pokrzywdzonego.
- Naprawienie szkody – głównie w przypadku szkód materialnych i rzeczowych – lub zminimalizowanie skutków swojego zachowania, np. przepisanie przez ucznia lekcji koledze, który na skutek jego uderzenia ma złamaną rękę.
- Pozytywne działania na rzecz szkoły lub społeczności szkolnej – np. sprzątnięcie, naprawa sprzętu, pomoc młodszym kolegom.
- Odebranie przywilejów – najlepiej takich, które wiążą się z niewłaściwym zachowaniem, np. uczniowi, który często na przerwie zachowuje się agresywnie, zostaje odebrany przywilej spędzania przerwy bez nadzoru.

- Działania służące zrozumieniu przez ucznia jego zachowania i skutków tego zachowania – np. zapoznanie się z obowiązującymi zasadami lub ich utrwalenie, różnego rodzaju wypowiedzi pisemne skłaniające do refleksji nad sytuacją, przygotowanie gazetki, zajęć na godzinę wychowawczą itp.
- Skorzystanie przez ucznia z odpowiednich form edukacji lub pomocy – np. w grupie edukacyjnej lub socjoterapeutycznej, konsultacji specjalistów lub pomocy indywidualnej.

Konsekwencje regulaminowe

Wynikają z ustalonych na poziomie szkoły konsekwencji i procedur dyscyplinarnych, obowiązujących w przypadku agresji i innych niewłaściwych zachowań. W tradycyjnym rozumieniu mają najwięcej wspólnego z karami. Konsekwencją regulaminową może być więc wpisanie uwagi, obniżenie oceny z zachowania, przeniesienie do innej klasy itp.

Nagrody

Szkoły powinny pamiętać nie tylko o powstrzymaniu zachowań agresywnych, ale również promowaniu zachowań prospołecznych – związanych z relacjami z innymi oraz przestrzeganiem norm i wartości życia grupowego, takich jak wspieranie się, pomaganie, współdziałanie. Dzieci, które przestrzegają obowiązujących w szkole przepisów i ustaleń, powinny być za to szanowane i doceniane. Nagradzanie budzi pozytywne uczucia wśród członków szkolnej społeczności i często jest bardziej skuteczne od piętnowania niewłaściwych zachowań.

Ponieważ powstrzymanie zachowań agresywnych z konieczności jest formą konfrontacji i wywołuje napięcia, tym większe znaczenie ma promowanie i wzmacnianie choćby drobnych pozytywnych zachowań wspierających innych.

Uczniowie zazwyczaj bywają nagradzani za dobre wyniki w nauce, frekwencję, udział w konkursach i olimpiadach, pracę w samorządzie uczniowskim, osiągnięcia sportowe. Jednak wielu z nich może mieć małe szanse na otrzymanie nagrody, ponieważ nie spełniają tych kryteriów nagradzania.

Za co jeszcze można i warto nagradzać?

- Życzliwość i serdeczność dla innych.
- Kulturalne zachowanie.
- Wrażliwość na problemy kolegów i koleżanek.
- Pomoc innym w nauce, ale również w innych sprawach.

- Sumienność i systematyczność.
- Wysitek włożony w pracę.
- Pozytywna zmiana w jakimś zakresie.

Formy nagradzania również mogą być dużo bardziej zróżnicowane i atrakcyjne dla uczniów, niż stosowane zazwyczaj. Warto więc w szkolnym systemie rozszerzyć ich zakres.

Dodatkowe sposoby nagradzania:

- Pochwały w różnorodnych formach – na apelu szkolnym, przez radiowęzeł, w gazetce szkolnej, w formie listu do rodziców itp.
- Dodatkowe przywileje – nieodpytywanie w konkretnym dniu, możliwość jednorazowego zakupu bez kolejki w sklepiku szkolnym itp.
- Powierzenie na pewien czas atrakcyjnej roli lub funkcji w szkole.
- Atrakcyjne spędzenie wolnego czasu – wyjście do kina, teatru, na basen lub pizzę.
- Nagrody rzeczowe – drobne upominki, bony na zakupy w sklepiku szkolnym, odznaki, dyplomy.

2.6.3. Procedury i zasady postępowania w przypadkach agresji i przemocy

Szkolne zasady i procedury reagowania powinny być jasne i zrozumiałe dla wszystkich i oczywiście zgodne z prawem. Niektóre z nich zostały nałożone na szkołę aktami prawnymi, np. obowiązek zawiadomienia policji we wszystkich stwierdzonych przypadkach użycia przemocy wobec dzieci¹, czy sądu – w razie powzięcia podejrzenia, że popełniono przestępstwo z użyciem przemocy wobec członka rodziny².

Każda szkoła powinna dysponować procedurami postępowania w przypadkach agresji i przemocy oraz stosować je w razie potrzeby. Powinna także posiadać i stosować procedury obowiązujące personel niepedagogiczny. Nie sposób jednak dokładnie określić, które ze szczegółowych regulacji przydadzą się w danej szkole. Z pewnością w każdej z nich będą potrzebne procedury określające sposób doraźnej reakcji na agresję, a także regulacje opisujące zasady reagowania długofalowego na wypadek stosowania przemocy. Często

¹ Ustawa z dnia 26 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich (t.j. Dz.U. z 2014 r. poz. 382).

² Między innymi ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. [o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie](#) (Dz.U. z 2005 r. Nr 180, poz. 1493).

jednak w konkretnej placówce bardziej przydatne okazują się szczegółowe i specyficzne ustalenia, dotyczące np. reagowania nauczycieli na uczniowską „falę”.

Istnienie w szkole określonych wspólnych procedur reagowania na agresję i postępowania długofalowego w sytuacji przemocy ma istotne znaczenie dla uporządkowania i ujednoczenia podejmowanych przez szkołę sposobów działania, ale nie tylko... Już samo istnienie procedur – pod warunkiem, że są one znane uczniom i rodzicom – często działa profilaktycznie, a w razie konieczności ich zastosowania nauczyciel spotyka się na ogół z mniejszym oporem.

3. Działania interwencyjne

Są to działania skierowane do uczniów z grupy ryzyka – w tym najwyższego ryzyka – które mają na celu odwrócenie bądź zredukowanie istniejących problemów. Działania interwencyjne obejmują zarówno doraźne reakcje na agresywne incydenty, jak i postępowanie długofalowe podejmowane w skomplikowanych sytuacjach przemocy i dręczenia. Działania interwencyjne dotyczą nie tylko ofiar, świadków i rodziców, ale także agresorów i sprawców przemocy.

3.1. Reakcja doraźna na zachowania agresywne

Właściwie reagować na agresję to:

- Reagować zawsze!
- Reagować stanowczo!
- Doprowadzić do deeskalacji!

Warto tu również powołać się na zasadę, która dotyczy właściwie wszystkich problemów rozwiązywanych systemowo: **Reagujemy na zachowania, nie na osoby!**

Sz szczególnie pierwsza reakcja jest reakcją na problem i dobrze, aby miała charakter procedury niezależnej od osoby, której dotyczy.

3.1.1. Jak reagować doraźnie?

W szkole występują trudności i nieporozumienia dotyczące sposobów rozwiązywania problemów agresji i przemocy. Zdarzają się one przede wszystkim wtedy, kiedy szkoła

nie posiada wyraźnie określonych zasad reakcji doraźnej na zachowania agresywne i pracownicy szkoły nie potrafią oddzielić reakcji doraźnej od działań długofalowych.

Reakcja doraźna na zachowania agresywne to reakcja najbardziej widoczna w szkole – ma najczęściej charakter szybkiej interwencji w razie wydarzeń, których świadkiem jest nauczyciel. Ponieważ interwencje te widzi wiele osób – na korytarzu, w szatni, na boisku – są one ważnym elementem szkolnego systemu reagowania. Stanowią jego wizytówkę i stają się zarazem modelem dla nauczycieli oraz wzorcem do naśladowania dla uczniów.

Dlatego tak ważne jest, aby interwencja była przemyślana i miała podobny przebieg w wykonaniu różnych osób oraz oparta była na kilku podstawowych zasadach:

- **Obserwuj i reaguj!**

Obserwuj uczniów, traktuj zdarzenia serio. Zwracaj uwagę na niezrozumiałe, dziwne sytuacje i zachowania uczniów. Nie czekaj, aż niepokojące zachowanie samo się skończy – łatwiej jest zareagować we wczesnej fazie konfliktu, niż gdy już dojdzie do agresji fizycznej.

- **Działaj bez agresji!**

Nieużywanie agresji w odpowiedzi na zachowania agresywne jest podstawową zasadą interwencji. Nie jest to oczywiście takie łatwe, uczniowie bowiem często prowokują nauczycieli, zachowując się wobec nich lekceważąco lub wręcz agresywnie.

Dlaczego więc nie warto reagować agresywnie? Ponieważ agresja rodzi agresję! Uczniowie, obserwując agresję nauczycieli wobec nich, uczą się, że władza i siła upoważniają do zachowań agresywnych. Dlatego sami uciekają się do agresji, jeśli mają przewagę nad kolegami. Należy pamiętać także, że uczeń publicznie upokorzony czy zawstydzony przez nauczyciela może tym bardziej odreagować frustrację na słabszych lub młodszych kolegach.

- **Bądź stanowczy i zdecydowany!**

Nieposuwanie się przez dorosłego do działań agresywnych nie oznacza, że ma on reagować niepewnie i nieporadnie. Powinien działać stanowczo i zdecydowanie, czym zaznaczy sprzeciw wobec agresji i przekazuje uczniowi informację, że nie wyraża zgody na takie zachowanie.

W sytuacji agresji nauczyciel reaguje pewnie, np. podchodzi do uczniów, patrzy na nich, zachowując powagę, mówi dobitnie i głośno, wydaje stanowcze i krótkie polecenia: „Dość tego!”, „Zabraniam!”, „Stop!”, „Łamiecie zasady!”.

- **Mów krótko i zrozumiale!**

Interwenując w sytuacjach agresji, warto unikać długiego moralizowania, tłumaczenia i wyjaśniania – choćby z tego powodu, że do ucznia, który przeżywa złość, wściekłość i napięcie, niewiele z tego dociera. Na dłuższą rozmowę będzie czas później; celem doraźnej interwencji jest przerwanie przez nauczyciela zachowania agresywnego i przekazanie uczniowi, że nie zgadza się na takie zachowanie.

3.1.2. Schemat postępowania w reakcji doraźnej

1. Przerwij zachowanie agresywne – powiedz:
„Stop!” , a w razie potrzeby – rozdziel uczniów.
2. Oceń sytuację – mów o faktach, nie oceniaj:
„Bijesz go!”, „To go boli!”, „Ona tego nie chce!”.
3. Przypomnij zasady:
„Umawialiśmy się, że...”, „Łamiesz zasadę!”.
4. Wyraź swoje zdanie:
„Nie pozwalam na to w naszej klasie!”, „Nie podoba mi się, że to robisz!”.
5. Zapowiedz konsekwencje i zrealizuj je:
„Powiadomię o tym wychowawcę!”.
6. Pozostań w kontakcie, aż sytuacja ulegnie deeskalacji – powiedz, czego oczekujesz lub co uczniowie mają teraz zrobić:
„Chciałabym, żebyś przestał go popychać”, „Proszę, żebyś siedział tutaj do końca przerwy”.
7. W razie potrzeby zadбай o uniemożliwienie dalszego kontaktu między uczniami.
8. Upewnij się, czy wykonali twoje polecenie.

3.1.3. Kiedy wystarczy reakcja doraźna?

Osoby, które doraźnie reagują na zachowania agresywne, mają często kłopot z odróżnieniem, czy rzeczywiście ma miejsce zachowanie agresywne, czy też patrzą na przepychanki i tzw. bójki na żarty, zwłaszcza że dzieci zapytane, co się dzieje, odpowiadają często: „My się tylko bawimy”. Nie oznacza to, że nauczyciel ma pozwolić na niebezpieczne zabawy i oczywiście warto, aby na nie zareagował. W takich przypadkach jego reakcja może się ograniczyć jedynie do przerywania tego zachowania, bez konieczności wyciągania konsekwencji czy powiadamiania innych osób.

Jak jednak odróżnić, czy zachowanie, które właśnie widzi nauczyciel, jest taką właśnie zabawą czy aktem agresji wobec innego dziecka.

Może w tym pomóc kilka wskazówek:

- Bójka na żarty zazwyczaj nie gromadzi widzów, podczas gdy prawdziwe bójki odbywają się w obecności tłumu kibiców.
- Dzieci biorące udział w bójkach i przepychankach dla zabawy często się śmieją, ich twarze są rozluźnione, w przeciwieństwie do dających się zaobserwować podczas bójek na poważnie: napięciu, wykrzywionej twarzy, płaczu, zaciśniętych pięściach itp.
- W bójkach dla zabawy bierze udział na ogół większa liczba dzieci, które w dodatku zmieniają często role i miejsca (kto ucieka, a kto goni; kto jest na górze, a kto na dole itp.).
- Po zakończeniu zabawowych bójek dzieci dalej bawią się ze sobą, nie obrażają się i nie odchodzą od siebie.
- Nie mamy wcześniejszej informacji, że któreś z dzieci uczestniczących w zdarzeniu uprzednio często zachowywało się agresywnie.

W razie wątpliwości zawsze warto zapytać dzieci. Jeśli odpowiedzą: „My tylko się tak bawimy”, można dodatkowo zapytać, na czym polega zabawa, i ocenić, czy rzeczywiście jest zabawą. Jeśli jednak dzieci są zmieszane i trudno im na to pytanie odpowiedzieć, można przypuszczać, że mamy do czynienia z czymś poważniejszym.

3.2. Postępowanie długofalowe

Postępowanie długofalowe w procesie przemocy zawiera w sobie elementy naprawcze i utrwalania korzystnych zmian. Aby skutecznie zakończyć ten proces, konieczne jest otoczenie opieką wszystkich jego uczestników.

Ogólne zasady reagowania na przemoc:

- Przerwanie procesu przemocy, np. poprzez fizyczne oddzielenie ofiary od sprawców albo stanowczy zakaz takich zachowań i skrupulatny nadzór.
- Otoczenie opieką, udzielenie wsparcia ofierze przemocy.
- Przeprowadzenie ze sprawcami przemocy rozmów mających na celu powstrzymanie ich od takich zachowań.

Wśród młodszych uczniów początkowe stadia przemocy nie muszą wymagać długotrwałych i skomplikowanych działań, jednak w poważniejszych przypadkach, dotyczących szczególnie młodzieży, należy również wziąć pod uwagę takie działania jak:

- Pomoc terapeutyczna dla ofiar.
- Pomoc dla sprawcy (co najmniej trening w zakresie zmiany i korekcji zachowań agresywnych).
- Zorientowanie się w sytuacji rodzinnej i życiowej ofiary i sprawcy (szczególnie w kontekście ewentualnego procesu przemocy domowej) i uwzględnienie tej sytuacji przy planowaniu dalszej pomocy.
- Weryfikacja norm obowiązujących w grupie, w której doszło do przemocy (w klasie, w całej szkole) i ponowne ich ustanowienie w procesie dłuższej pracy grupowej.

3.2.1. Kolejność prowadzenia działań

Działania interwencyjne powinny być logicznie zorganizowane i muszą wynikać z wcześniej określonych, jasnych norm i procedur postępowania, których świadomi są wszyscy uczestnicy życia szkolnego. Zanim więc nauczyciel podejmie działania interwencyjne, powinien zastanowić się nad przebiegiem poszczególnych czynności, a zwłaszcza poznać kolejność ich wykonania.

Organizację działań interwencyjnych wyznacza ich główny cel – **zakończenie dręczenia oraz pozyskanie wsparcia dla ofiary.**

Porządek działań interwencyjnych:

- Rozmowa z ofiarą dokuczania – wyjaśnienie sytuacji, okazanie wsparcia, zapewnienie, że będzie cały czas informowana o kolejnych działaniach, uzgodnienie czasu następnego spotkania.
- Rozmowa z rodzicami ofiary – zawiadomienie ich o problemie i działaniach podejmowanych przez szkołę, ustalenie zakresu i rodzaju uczestnictwa rodziców w rozwiązaniu problemu.
- Indywidualne rozmowy z każdym ze sprawców – skonfrontowanie sprawcy z sytuacją, znalezienie rozwiązań.
- Rozmowa z rodzicami sprawców – poinformowanie o sytuacji i podjętych działaniach, uzyskanie ich poparcia dla czynności podejmowanych przez szkołę.

- Kolejne rozmowy z ofiarą – wsparcie ze strony osoby dorosłej, uzyskanie dodatkowych informacji przydatnych w rozwiązaniu problemu, planowanie reagowania na podobne sytuacje.
- Rozmowy z grupą sprawców – szczegółowa analiza sytuacji, zaangażowanie uczniów w wspólne rozwiązanie problemu, ostrzeżenie przed włączaniem się w kolejne przypadki *bullyingu*, monitorowanie sytuacji.
- Ewentualne spotkanie obu stron – sprawcy lub sprawców z ofiarą – przeprowadzone za zgodą ofiary, omówienie zaistniałej sytuacji i stworzenie planu działania.

Poszczególne sytuacje z użyciem przemocy różnią się jednak od siebie, dlatego nauczyciel musi rozważnie podejmować decyzje dotyczące kolejności prowadzenia rozmów indywidualnych oraz organizowania spotkań z ofiarami i sprawcami, a jeśli ma dojść do spotkania, powinien przemyśleć, w jaki sposób je przeprowadzi. Niejednokrotnie spotkanie może się odbyć stosunkowo szybko, czasem jednak musi je poprzedzić dłuższy proces interwencji. Niekiedy – w mniej skomplikowanych i mniej zaawansowanych przypadkach – szkoła może zdecydować o późniejszym powiadomieniu rodziców: dopiero po rozwiązaniu problemu. Bywa też, że spotkania indywidualne ze sprawcami i/lub ofiarami trzeba kontynuować dłuższy czas.

Nauczyciel powinien wziąć pod uwagę również inne działania:

- Kontynuowanie indywidualnych rozmów ze sprawcami, jeśli nie podejmują prób zmiany zachowania – wyciąganie konsekwencji i pociągnięcie do odpowiedzialności.
- Indywidualne rozmowy ze świadkami w celu zmobilizowania ich do pomocy ofierze.
- Spotkanie z klasą: przekazanie uczniom wiedzy i dyskusja na temat *bullyingu*, zaplanowanie reakcji klasy na wypadek kolejnych problemów, a jeśli wystąpią – zaangażowanie uczniów w działania interwencyjne i prewencyjne.

3.2.2. Postępowanie wobec ofiar, sprawców i świadków

Ofiary agresji i przemocy

Postępowanie wobec dzieci, które stały się jednorazowymi obiektami agresywnych zachowań, zasadniczo różni się od działań, które należy podjąć w stosunku do ofiar przemocy rówieśniczej.

Dziecko, które stało się **ofiara agresji**, zawsze potrzebuje odzyskania swojego terytorium – trzeba więc powstrzymać agresora i spowodować jego wycofanie się: ma przestać szarpać, oddać to, co zabrał itp. Ofiara agresji potrzebuje naprawienia szkody i zadbania o nie-naruszalność granic na przyszłość, czasem również – odreagowania trudnych emocji poprzez opowiedzenie komuś, co ją spotkało, i zainteresowanie ze strony dorosłego, np. okazania jej współczucia i zrozumienia: „Wyobrażam sobie, że jest to bardzo przykre dla ciebie” albo wyrażenia swojego stanowiska na temat zachowania agresora: „To nie w porządku, że tak się zachował”.

Ofiary przemocy przeżywają bardzo trudne uczucia – lęk, rozpacz, wstyd, bezradność, ale też złość i wściekłość. Ich sytuacja jest bardziej skomplikowana niż ofiar agresji – zdarzenia, w przebiegu których stały się ofiarami, sprawiają, że tracą zaufanie do otoczenia, obwiniają siebie, a ich poczucie własnej wartości dramatycznie ulega obniżeniu. Mają więc przede wszystkim potrzebę odreagowania trudnych emocji, oczekują wsparcia, akceptacji i zrozumienia ze strony dorosłych i rówieśników. Ich poczucie własnej wartości wymaga odbudowania, dlatego często potrzebują i chcą nauczyć się radzenia sobie w kontaktach z innymi, co ma im pomóc na wypadek dokuczania czy ataku rówieśników.

W indywidualnej rozmowie z ofiarą przemocy nauczyciel powinien:

- Pozwolić uczniowi opowiedzieć o tym, co go spotkało.
- Nie oceniać ucznia, okazać zrozumienie dla jego uczuć i zachowań.
- Docenić dotychczasowe sposoby radzenia sobie.
- Poinformować o działaniach, jakie zamierza podjąć.
- Ustalić z uczniem dalsze kroki prowadzące do rozwiązania problemu.

Indywidualne rozmowy z ofiarami przemocy nie są dla nauczyciela łatwe. Uczniowie będący ofiarami nie zawsze chcą opowiadać o zdarzeniu i o tym, co je spotkało. Nauczyciel musi pamiętać jednak, że rozmowa jest niezbędną – ma służyć ofierze i stanowi dla niej pierwszą i podstawową pomoc w odnalezieniu się w grupie na nowo.

Aby ułatwić uczniowi powrót do grupy, nauczyciel powinien:

- Poznać sytuację w klasie, sprawdzić, czy może liczyć na choćby kilka osób, które pomogą mu stworzyć pokrzywdzonemu dziecku bezpieczne otoczenie, składające się z uczniów, którzy odgrywają w klasie pozytywną rolę.

- Poszukać atrakcyjnej grupy poza klasą, np. w kole zainteresowań, jeśli w klasie brak uczniów odgrywających pozytywną rolę.
- Stworzyć sytuację, w której ofiary przemocy będą mogły współpracować z innymi uczniami w realizacji interesującego zadania, które mogłoby zakończyć się sukcesem.
- Pozwolić ofiarom przemocy na zademonstrowanie rówieśnikom efektów ich wspólnej pracy i sam je docenić.

Niektóre szkoły mogą na swoim terenie zorganizować grupy dla ofiar przemocy, prowadzone najczęściej przez pedagoga lub psychologa.

Zadania grup dla ofiar przemocy:

- Stworzenie ofiarom przemocy możliwości współpracy i nawiązywania kontaktów z rówieśnikami.
- Umożliwienie odreagowania i zrozumienia własnych uczuć.
- Nauczanie asertywnych zachowań – odmawiania, proszenia o pomoc, obrony siebie, wyrażania własnego zdania itp.
- Ułatwienie odbudowania poczucia własnej wartości.

Agresorzy i sprawcy przemocy rówieśniczej

Sprawca agresji i przemocy musi zdobyć umiejętność kontrolowania swoich zachowań oraz radzenia sobie ze złością i frustracją, które często przeżywa. Ważne jest, aby przyswoił sobie umiejętności społeczne – empatię i pozyskiwanie sympatii w grupie, bez uciekania się do zachowań agresywnych. W pracy ze sprawcą przemocy należy dążyć do uświadomienia mu norm, zasad i wartości.

Sprawcami zachowań agresywnych są czasem uczniowie, którzy incydentalnie posuwają się do agresji. Bywają też tacy, którzy utrwaliли się w takich rolach, ale nie są uwikłani w dłużej trwający proces prześladowania osoby lub grupy osób – tacy dla odróżnienia nazywani są **agresorami**.

Postępowanie wobec agresorów i sprawców przemocy zaczyna się od powstrzymania ich agresywnych zachowań. Nauczyciel powinien zdecydowanie i jasno powiedzieć: „Nie wolno ci tego robić!, Ja na to nie pozwalam!”. W przypadkach incydentalnych aktów agresji może to wystarczyć, pod warunkiem wzięcia przez ucznia odpowiedzialności za swoje zachowanie i naprawienia szkód.

Jeśli uczeń nie zdaje sobie sprawy, że zachował się agresywnie i nie bierze odpowiedzialności za zdarzenie lub kiedy jego agresywne zachowania często się powtarzają, nauczyciel może uznać, że potrzebna jest dłuższa rozmowa interwencyjna z agresorem.

Rozmowę interwencyjną z agresorem nauczyciel prowadzi z zachowaniem reguł!

- Powstrzymuje się od obwiniania, zawstydzania, grożenia i potępienia sprawcy.
- Wyjaśnia sprawcy powody rozmowy, mówiąc o faktach i jego konkretnych zachowaniach.
- Pozwala sprawcy opowiedzieć o jego sytuacji i musi go wysłuchać.
- Mówi sprawcy, jakie złamał normy i zasady oraz kto i jaką szkodę poniósł w związku z jego zachowaniem.
- Informuje sprawcę, jakie poniesie konsekwencje, a które powinny być powiązane z wyrządzoną przez niego szkodą i zmierzać do jej naprawienia; sposób naprawienia szkody może być ustalony wspólnie z pokrzywdzonym.
- Mówi sprawcy o dalszych krokach, jakie zamierza podjąć.
- Podpisuje ze sprawcą kontrakt określający jego zobowiązania oraz konsekwencje, jakie poniesie w razie niedotrzymania zawartej umowy.
- Umawia się ze sprawcą na następne spotkanie i kontroluje przestrzeganie zawartej umowy.

W długofalowym postępowaniu z agresorem trzeba uwzględnić jego potrzeby, zaspokojenie których może doprowadzić do osiągnięcia powodzenia w działaniach naprawczych. Sprawcy zależy na akceptacji grupy rówieśniczej i dorosłych, chce się wykazać i osiągnąć sukces. W związku z tym powinien przede wszystkim zdobyć umiejętność kontrolowania swoich emocji oraz radzenia sobie z często przeżywaną złością i frustracją. Musi uświadomić sobie, jak istotne są wartości, normy i zasady obowiązujące w społeczności szkolnej oraz przyswoić umiejętności społeczne. Uczniowie, którzy częściej niż inni zachowują się agresywnie, muszą zrozumieć swój problem i zdawać sobie sprawę, w jaki sposób krzywdzą innych swoim zachowaniem.

Agresor potrzebuje fachowej pomocy!

Jego specjalistyczna edukacja może przebiegać w różnych formach:

- **Grupy edukacyjne** – prowadzą edukację na temat istoty i rozumienia problemu agresji i przemocy.

- **Grupy terapeutyczne** – uczą innego sposobu zaspokajania potrzeb, empatii, kontroli wyrażania emocji, klaryfikowania systemu wartości.
- **Włączanie sprawców** w działania na rzecz ograniczania przemocy.

Zajęcia psychoedukacyjne i psychokorekcyjne stanowią niezwykle ważną formę pomocy dla agresorów i sprawców przemocy rówieśniczej. W miarę możliwości warto przewidzieć istnienie takich grup w szkole. W grupie najskuteczniej przebiega zdobywanie umiejętności psychologicznych i społecznych, ponieważ działają mechanizmy typowe dla tej formy uczenia się, w tym od rówieśników.

Świadkowie agresji i przemocy

W długofalowych działaniach nie wolno zapominać o świadkach, ponieważ przeżywają oni równie trudne emocje. Ich odczucia są sprzeczne, mają wątpliwości w związku z sytuacją, którą obserwowali.

Podobnie jak ofiary agresji i przemocy potrzebują poczucia bezpieczeństwa i wsparcia ze strony dorosłych. Jednocześnie mogą być potencjalnymi sprzymierzeńcami nauczycieli w radzeniu sobie z destrukcyjnymi problemami w szkole, pod warunkiem że zostaną odpowiednio potraktowani.

Świadek – zwłaszcza świadek przemocy – musi przede wszystkim odreagować i uporządkować swoje emocje. Potrzebuje usystematyzowanej wiedzy na temat agresji i przemocy, aby móc lepiej zrozumieć sytuację, w której brał udział, oraz swoje zachowanie.

Nauczyciel, aby pomóc świadkowi przemocy, działa rozważnie!

- Pozwala mu wyrazić jego uczucia i opinie.
- Nie obwinia go o nieudzielenie pomocy ofierze.
- Rozmawia z nim na temat zjawisk agresji i przemocy.
- Przypomina mu normy i zasady reagowania na przemoc, lub jeśli takich nie było, ustala je wspólnie ze świadkiem.
- Ustala ze świadkiem dalsze działania i zasady współpracy w podobnych sprawach.

Rodzice ofiar i sprawców

Rodzice dzieci, które stały się ofiarami agresji i przemocy, również przeżywają wiele sprzecznych emocji. Odczuwają przykrość, złość na sprawcę, pretensje do szkoły i nauczycieli, którzy według nich nie zapobiegli temu, co się stało. Towarzyszy im lęk przed powtórze-

niem się podobnych wydarzeń, a często także żal i pretensje do własnego dziecka, które nie potrafiło poradzić sobie z prześladowaniem czy dokuczaniem. Z tego powodu zazwyczaj nie są w stanie ani pomóc dziecku, ani też podjąć innych racjonalnych działań.

Warto, aby rozmowy z rodzicami pokrzywdzonych uczniów prowadzone były w sposób, który zapewni im wsparcie, na co czasem potrzeba kilku spotkań.

W rozmowie z rodzicami prześladowanego ucznia nauczyciel powinien:

- Poinformować o sytuacji.
- Docenić fakt przybycia i chęć rozmowy.
- Pozwolić na wyrażenie uczuć i spróbować je zrozumieć – nawet jeśli byłyby bardzo trudne, np. żal i pretensje do szkoły i nauczycieli.
- Nie obwiniać o brak działania i zbyt późne zgłaszanie sprawy.
- Poinformować o obowiązujących szkolnych procedurach.
- Zaproponować rozwiązanie i uzgodnić działania, jakie zamierza podjąć.
- Udzielić informacji o możliwości uzyskania specjalistycznej pomocy.

Rozmowy z rodzicami agresorów

Prowadzone są bardzo często, choćby z tego powodu, że szkoła zobowiązana jest do informowania rodziców o negatywnych zachowaniach dzieci. Pojawia się tu jednak problem właściwego przeprowadzenia takiej rozmowy. Rodzic dziecka, które zachowało się agresywnie, zazwyczaj jest sfrustrowany i zdenerwowany, trudno mu uwierzyć w to, co się stało – stąd często zaprzecza lub obwinia innych bądź szkołę, w głębi ma też poczucie winy, że nie sprawdził się jako ojciec czy matka.

Należy pamiętać, że agresorzy szkolni często pochodzą z rodzin, w których panuje przemoc – dlatego nauczyciel, rozmawiając z ich rodzicami, nierzadko będzie miał do czynienia albo ze sprawcami przemocy domowej, albo z jej ofiarami, które same potrzebują pomocy.

Rozmowa z rodzicami agresora jest dla prowadzącego zadaniem wymagającym przygotowania. Musi on nabrać odpowiedniego dystansu, a w razie potrzeby wcześniej przeprowadzić konsultacje z inną osobą. Powinien wiedzieć, co chce przekazać rodzicom, dysponować niezbędnymi informacjami, np. na temat możliwych form pomocy dziecku lub rodzinie oraz miejsc, w których można tę pomoc uzyskać.

Na rozmowę nauczyciela z rodzicami sprawcy agresji i przemocy powinny składać się:

- Informacja o przyczynach zaproszenia rodziców.
- Wymiana informacji o sytuacji dziecka.
- Ustalenie dalszego postępowania, zmierzającego do wspólnego sformułowania propozycji kontraktu dla dziecka, który określa:
 - stawiane dziecku cele (np. ma przestać przezywać kolegów, zaprzestać wymuszania pieniędzy);
 - utracone przywileje w domu i szkole w związku z tym, co dziecko zrobiło, i czas, na jaki je traci (np. w domu – nie może po lekcjach spotykać się z kolegami, w szkole – nie bierze udziału w wycieczkach);
 - zachowania podlegające kontroli w domu i w szkole (np. w domu – pory powrotu do domu, w szkole – obecność na lekcjach, spóźnienia);
 - szczególne zasady zachowania, jakich dziecko ma przestrzegać (np. w domu – wraca o ustalonej godzinie, w szkole – nie opuszcza lekcji);
 - konsekwencje ponoszone w przypadku złamania przez dziecko ustalonych zasad i umów;
 - zasady współpracy rodziców i szkoły (np. rodzice uprzedzają wychowawcę, kiedy dziecko będzie nieobecne, wychowawca jak najszybciej informuje rodziców o nieobecności dziecka na lekcji, raz w tygodniu odbywają się spotkania nauczyciela z rodzicami w celu omówienia doświadczeń).

3.2.3. Mediacja jako szczególny rodzaj działania długofalowego

Mediacja jest szczególnym rodzajem postępowania, prowadzonym w celu osiągnięcia porozumienia przez strony konfliktu. W procesie mediacji strony zachowują pozycję równorzędnych partnerów i w jego toku w zasadzie nie operuje się pojęciami sprawcy i ofiary.

- Istotą mediacji jest dobrowolne i poufne porozumiewanie się stron konfliktu, w obecności bezstronnej i neutralnej osoby trzeciej – mediatora.
- Mediacja ma celu dojście do ugody, która satysfakcjonuje obie strony konfliktu.

Postępowanie mediacyjne wdraża się w konfliktach połączonych z incydentalnymi aktami agresji. Cechą charakterystyczną tych konfliktów jest zaangażowanie osób o zbliżonych możliwościach. Jednak w warunkach incydentalnej agresji trudno jest odpowiednio ocenić

sytuację. Osoba interweniująca nie może z pełnym przekonaniem wydać sprawiedliwego werdyktu, ponieważ najczęściej zachodzi rozbieżność w relacjach stron konfliktu. Strony zupełnie inaczej zapamiętują przebieg zdarzenia i zupełnie inaczej je przedstawiają. Mediacja nabiera tu charakteru środka zabezpieczającego – może zapobiec problemom wynikającym z rozbieżności informacji przekazywanych przez strony.

Postępowanie mediacyjne daje szerokie pole do działania i w praktyce szkolnej można je wykorzystywać jako:

- **Doraźny sposób reagowania** na zaistniałe problemy, pozwalający na szybkie wyjaśnienie i zrozumienie ich przyczyn oraz wypracowanie formy działania, która będzie im przeciwdziałała w przyszłości.
- **Procedurę mediacyjną**, czyli formę rozmowy dotyczącą trudnych kwestii spornych, wymagającą od jej uczestników więcej czasu i wysiłku.

Mediatorami w szkołach mogą być nauczyciele lub uczniowie, którzy ukończyli specjalne szkolenie. Dla nauczyciela umiejętność doraźnego stosowania technik mediacyjnych jest jednym z podstawowych narzędzi pracy z uczniami. Mediacja pozwala mu na bieżąco rozwiązywać sytuacje konfliktowe, ułatwia komunikację między stronami, a przede wszystkim uczy dzieci, że istnieje sposób rozwiązywania problemów jako alternatywa dla agresji i przynosi on wymierne korzyści.

Mediacja jest też najkrótszym spośród działań długofalowych, które w razie niepowodzenia nie wyklucza możliwości zastosowania innych technik interwencji jako następnego kroku.

Mediacja nie jest techniką uniwersalną!

W sytuacjach przemocy mediacja nie jest odpowiednią techniką i nie powinna być stosowana, ponieważ w konflikcie mamy do czynienia ze znaczącą przewagą sprawcy. W warunkach nierównorzędności pozycji stron rozmowa jest niemożliwa, gdyż dla ofiary prawdopodobnie byłaby źródłem tzw. wtórnego zranienia.

Zakończenie

Znęcanie się uczniów nad rówieśnikami jest problemem, którego nie wolno lekceważyć. Przemoc szkolna ma dużo bardziej destrukcyjny wpływ na młodych ludzi, niż mogłoby się wydawać. Jeśli w szkole nie podejmiemy odpowiednich środków zaradczych, agresorzy mogą stanowić nie tylko bieżące zagrożenie dla swoich kolegów, lecz w późniejszym życiu – dla szerszej społeczności. Należy więc stosować różnorodne metody, aby zastąpić ten niebezpieczny sposób regulowania stosunków między ludźmi innymi, konstruktywnymi wzorami relacji.

Podjęcie przez pedagogów działań interwencyjnych wymaga od nich znacznie więcej niż powierzchownej reakcji. Powinni oni stosować całą gamę środków, począwszy od niemal automatycznych interwencji, po złożone, długofalowe techniki i procedury. Aby mogli je wdrażać, muszą doskonalić kompetencje radzenia sobie w sytuacjach agresji i przemocy, ale powinni też otrzymać wsparcie w postaci ram organizacyjnych dla tych działań, aby były one spójne, planowe i systematyczne.

Bibliografia

1. Dambach K.E., (2003), *Mobbing w szkole. Jak zapobiegać przemocy grupowej*, Gdańsk: GWP.
2. Danilewska J., (2002), *Agresja u dzieci – Szkoła porozumienia*, Warszawa: WSiP.
3. Grochulska I., (1993), *Reedukacja dzieci agresywnych*, Warszawa: WSiP.
4. Kirwil L., (2004), *Agresja szkolna jako rodzaj agresji proaktywnej*, [w:] Rejzner A. (red.), *Agresja w szkole. Spojrzenie wieloaspektowe*, s. 7–24, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP.
5. Kołodziejczyk J., (2004), *Agresja i przemoc w szkole. Konstruowanie programu przeciwdziałania agresji i przemocy w szkole*, Kraków: NODN Sophia.
6. Kołodziejczyk A., Czemirowska E., Kołodziejczyk T., (2001), *Spójrz inaczej na agresję. Program zajęć wychowawczo-profilaktycznych*, Starachowice: Wydawnictwo ATE.
7. Komendant-Brodowska A., (2014), *Agresja i przemoc szkolna. Raport o stanie badań*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
8. Komendant-Brodowska A., Baczko-Dombi A. & Giza-Poleszczuk A., (2011), *Przemoc w szkole. Raport z badań*, www.szkolabezprzemocy.pl
9. Olweus D., (1998), *Mobbing. Fala przemocy w szkole. Jak ją powstrzymać?*, Warszawa: Wydawnictwo Jacek Santorski & CO.
10. Ostrowska K., (2007), *Rozmiary, nasilenie i rodzaje zachowań agresywnych w szkole w latach 1997, 2003, 2007. Raport z badań*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.
11. Poraj G., (2002), *Agresja w szkole. Przyczyny, profilaktyka, interwencje*, Łódź: Oficyna Wydawnicza Edukator.
12. Pyżalski J., (2012), *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
13. Pyżalski J., Roland E. (red.), (2011), *Bullying a specjalne potrzeby edukacyjne. Podręcznik metodyczny*, Łódź: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Łodzi.
14. Rigby K., (2010), *Przemoc w szkole. Jak ją ograniczyć. Poradnik dla rodziców i pedagogów*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
15. Rylke H., Milczarek A., Węgrzynowska J., (1998), *Wychowanie przeciw przemocy*, Warszawa: Fundacja Bene Vobis.
16. Sharp S., Smith P.K., (1994), *Tackling bullying in your school; a practical handbook for teachers*, Londyn: Routledge.

Ewa Czerniewska-Koruba

Psycholog z wieloletnim doświadczeniem w pracy z dorosłymi, dziećmi i młodzieżą. Autorka licznych publikacji o tematyce psychologicznej i wychowawczej oraz współautorka programów zajęć wychowawczo-profilaktycznych dla dzieci i młodzieży: *Spójrz inaczej*, *Spójrz inaczej na agresję*, *Spotkania z Leonem*. Prowadzi warsztaty i treningi psychologiczne na temat umiejętności interpersonalnych, wychowawczych i profilaktycznych, przeznaczone dla nauczycieli. Specjalizuje się w problematyce agresji i przemocy rówieśniczej.

Na potrzeby nauczycieli, pedagogów szkolnych i rodziców napisała krótki poradnik *Agresja i przemoc w szkole, czyli co powinniśmy wiedzieć, by skutecznie działać*. Celem publikacji jest zaprezentowanie sposobu tworzenia szkolnego systemu przeciwdziałania agresji i przemocy, na który składają się zarówno działania profilaktyczne, jak i interwencyjne. Autorka jest przekonana, że przemoc szkolna ma dużo bardziej destrukcyjny wpływ na młodych ludzi, niż mogłoby się wydawać, a jej konsekwencji doświadczają wszyscy uczestnicy sytuacji przemocowych: ofiary, świadkowie i sprawcy. Proponuje więc podejmowanie przez nauczycieli i specjalistów całej gamy środków, aby zastąpić niebezpieczny sposób regulowania stosunków między uczniami pozytywnymi wzorami relacji.

OŚRODEK ROZWOJU EDUKACJI

Aleje Ujazdowskie 28

00-478 Warszawa

tel. 22 345 37 00, fax 22 345 37 70

www.ore.edu.pl